

Determinizm ve Okasyonalizm Arasında: Mu'tezile'de Tevlîd Düşüncesi ve Ehl-i Sünnetin Eleştirisi

Dr. Osman DEMİR*

Özet

Tevlîd, Mu'tezile kelâmcıları tarafından insanın irâdî fiilleri ile bu fiillerin dış dünyada gerçekleşen sonuçları arasındaki ilişkiyi insan sorumluluğu açısından izah etmek için geliştirilen bir düşüncedir. Tevlîd teorisi Ehl-i sünnet âlimleri tarafından âlemin işleyişinde determinizme yol açtığı ve bunun sonucunda mucize anlayışı ve Allah'ın âlem üzerindeki mutlak otoritesi ile çelişeceği için reddedilmiştir. Bu makalede öncelikle Mu'tezile'de tevlîdin tanımı ve fâili üzerinde yapılan tartışmalar ele alındıktan sonra Ehl-i sünnetin tevlîdi eleştirdiği konulara değinilecek ardından sebep, illet ve icâb kavramları etrafında tevlîd-determinizm mukayesesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tevlîd, Sebep, İlet, Sebeplilik, Determinizm, Okasyonalizm

Abstract

The tawlid, which was improved by the mutakallimûn of Mu'tazilah deals with the relationship between the voluntary acts of humans and its effects in the outer world, on account of human responsibility. Theory has rejected by the authors of Ehl-i Sunnah because it causes determinism in the operation of universe. For them that thought contradicts the absolute power of God in the universe and with the understanding of miracle. In that article firstly the meaning of tawlid in Mu'tazilah tradition and the discussions on it will be handled then the aspects which were criticized by Ehl-i Sunnah will be touched on. Finally the tawlid and related matters will be compared around the concepts of sabab, illa and determinism.

Key Words: Tawlid, Sabab, İlla, Causality, Determinism, Occasionalism

Giriş

Mu'tezile kelâmcıları tarafından insanın ihtiyârî fiilleri ile bu fiillerin kudret mahalli dışında gerçekleşen sonuçları arasındaki ilişkiyi izah etmek için geliştirilen tevlîd/tevellüd¹ teorisi ilk olarak Bîşr b. Mu'temir (v. 210/825) tarafından ortaya atılmıştır.² Hüseyin en-Neccâr (v. 220/835) ve Sâlihî (v. 277/890) dışında

* Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni.

¹ Tevlîd lugâtte “meydana getirme, doğurma” gibi anlamlara gelir. bk. İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “vld” md. (nşr. Emin Muhammed Abdülvehhâb-Muhammed es-Sâdik el-Ubeydî) Beyrut 1997/1417; Tehânevî, *Keşşâfu istulâhâtü'l-fünûn*, “vld” md. (thk. Ali Dahrûc), Lübnan 1996.

² bk. Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Kılânî), Kahire 1381/1961, I, 64. Tevlîd görüşünü ilk ortaya atan kişinin Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf olduğu da söylenir. bk. Hayyât, Ebü'l-Hüseyin Abdürrahim b. Muhammed, *Kitâbü'l-İntisâr*

tüm Mu'tezile ricâli tarafından kabul edilen teori³ başta Ehl-i sünnet kelâmcıları olmak üzere çeşitli zümreler tarafından reddedilmiştir.⁴ Ehl-i sünnetin tevlîdi reddetme gerekçelerinden en önde geleni tevlîdin âlemin işleyişinde sebep ve sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin varlığını kabule yani determinizme götüreceğinin düşünülmesidir. Onlara göre Allah'ın âleme sürekli müdahalesine engel olan bu durum, tabiat kanunlarının kesintiye uğratılması anlamına gelen mucize anlayışına ters düşmekte, bunun gibi cansız varlıklara fiil kudreti veren bu düşünce Allah'ın âlem üzerinde irâde, kudret ve yaratma sıfatlarıyla kurduğu mutlak otoritesini zedeler görünmektedir. Modern dönemde ortaya çıkan determinizm kavramının içerdiği zorunluluk fikrini ilk dönem kelâm metinlerinde daha çok sebeplilik tartışmaları etrafında gündeme gelen zarûret, ıztırâr, tab', vücûb ve icâb gibi kelimelerin muhtevâsında bulmak mümkündür. Bunun gibi illet kavramının lügât anlamından yola çıkan kelâmcılar illet-ma'lûl birlikteliğinde determine bir durumun varlığının farkında olmuşlardır.

Mu'tezile'de insan sorumluluğunu izah için ortaya atılan tevlîd teorisi tabiat felsefesiyle de yakından ilgilidir. Çünkü insan tarafından başlatılan fiil sonuçlarını tabiat sahasında meydana getirmektedir. Bu nedenle insan fiilleri ve tabiat arasındaki ilişkiyi de kapsayan konu, günümüzde irâde hürriyeti ve sorumluluk kavramları etrafında felsefe, hukuk ve psikoloji gibi alanlarda da tartışılmaktadır. Mu'tezile üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda, fiil anlayışı etrafında tevlîd meselesine değinilmiştir ancak konuyu sebeplilik bağlamında tahlîlî bir şekilde ele alan teşebbüsler son derece azdır.⁵

Bu makalede öncelikle Mu'tezile'de tevlîdin tanımı ve fâili üzerinde yapılan tartışmalar ele alındıktan sonra Ehl-i sünnetin tevlîdi eleştirdiği konulara değinilecek ardından sebep, illet ve icâb kavramları etrafında tevlîd-determinizm mukayesesi yapılacaktır.

1. Mu'tezile'de İnsan Fiilleri ve Tevlîd

Tevhid ve adalet anlayışı Mu'tezile'yi insan fiilleri üzerinde çeşitli tartışmalara

ve'r-red alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid (nşr. H.S.Nyberg) Beyrut 1957, s. 76-78. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu* (trc. Osman Tunç), İstanbul 1999, II, 321.

³ Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'h-tilâfî'l-musallîn* (nşr. Helmut Ritter), Wiesbaden 1382/1963, s. 408.

⁴ Bu dönemde tevlîde karşı çıkan gruplar Ehl-i sünnet ve Cebriyye mezhepleri ile Râfîzî fikirleriyle tanınan Hişâm b. Hakeim'dir. bk. Pezdevî, Ebû Yüsr Muhammed b. Muhammed, *Usûhü'd-dîn* (thk. Hans Peter Lins), Kahire 1963, s. 111.

⁵ Mu'tezile'de tevellüd konusunu en kapsamlı biçimde inceleyen çalışma İsmüddîn Muhammed Ali'nin *el-Mu'tezile Fûrsânü ilmi'l-kelâm* (İskenderiye 1996) adlı eseridir. Ayrıca Muhammed Umâre'nin *el-Mu'tezile Müşkiletü'l-hürriyeti'l-insâniyye*, (Kahire 1988) ve Semîh Duğaym'ın *Felsefetü'l-kuder fî fikri'l-Mu'tezile* (Beyrut 1985) adlı eserlerinde konu kısmen değerlendirilmiştir.

sevketmiştir.⁶ Mu'tezile içinde ilk dönemden itibaren bu konuda çeşitli sınıflandırma ve kavramlaştırmaların yapıldığı görülür. Bu alanda mevcut ilk tasnif insan fiillerini; hareketler, sükûnlar, i'timâdlar⁷ (eğilimler), nazar (akıl yürütme/istidlâl) ve ilim gibi kısımlara ayıran Vâsîl b. Atâ'ya (v. 131/748) aittir.⁸ Başka bir tasnifte Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (v. 235/849-50?) insan fiillerini kalbin fiilleri (ef'âl-i kulûb) ve azaların fiilleri (ef'âl-i cevârih) olarak iki bölümde ele almış,⁹ bir başka yerde "bir insanın fiilinden doğan fiil" olarak tanımladığı mütevellid fiile temas etmiştir.¹⁰ Mu'tezile kalbin fiillerini; fikir, irâde, itikâd, pişmanlık ve bunların zıtları olarak sıralarken, azaların fiillerini, "elemler, acılar, te'lîfler¹¹ (birleşmeler) sesler, kevnler (oluşlar)¹² ve itimâd olarak sıralamıştır.¹³

Bir başka tasnifte fiilleri sorumluluk esasına göre ihtiyârî ve ıztırârî fiiller olarak ikiye ayıran Mu'tezile, insanın irâdesi dışında gerçekleşen fiilinden dolayı sorumlu olmadığını belirtmiştir. İhtiyârî fiiller namaz ve oruç gibi fâilin kendi ilim ve irâdesiyle kastettiği fiiller, ıztırârî fiiller ise ateşin yakması hâdisesinde olduğu gibi kişinin irâdesi dışında meydana gelen ve mecâzen ona nispet edilen fiillerdir.¹⁴

Mu'tezile fiilleri meydana geliş keyfiyetine göre genel olarak mübâşir ve mütevellid fiiller olmak üzere ikiye ayırmıştır. Mübâşir fiil, insanın kudret sahası içinde herhangi bir vâsıtaya bağlı olmaksızın gerçekleştirilen fiildir.¹⁵ İnsan, Allah'ın kendisinde yarattığı azim ve kasıt ile irâde, nazar, düşünme ve konuşma

⁶ Kâdî Abdülcebâr kendisinden önce bu konuda yapılan tartışmalara yer vermektedir. bk. *el-Muğnî fi ebvâbi'l-âdl ve't-tevhîd*, (nşr. İbrâhim Medkûr-Taha Hüseyin ve dğr.) Kahire 1382-85/1962-65, IX, 11.

⁷ İtimâd, ilk dönem kelâmcıları tarafından tabiatın işleyişini izah etmek için ortaya atılan bir teoridir. Kelâmcıların bu kavramla tam olarak neyi kastettiklerini anlamak oldukça güçtür. Lugat anlamı "dayanmak" olan itimâd, kelâm metinlerinde bugünkü fizikte, direnç, çekim kuvveti, güç, statik, basınç ve yerçekimi gibi çeşitli anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 324-325, 354-355; Şehristânî, *el-Milel*, I, 56. Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basryyîn ve'l-Bağdâdyîyîn* (nşr. Ma'n Ziyâde-Rıdvân es-Seyyid) Beyrut 1979, s. 192.

⁸ Şehristânî, *el-Milel*, I, 52; Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tâhîr, *el-Fark beyne'l-fırak* (thk. M. Zâhid el-Kevserî) Kahire 1948, s. 77-78.

⁹ Şehristânî, *el-Milel*, I, 52.

¹⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 402.

¹¹ Kelâmcıların kullandığı manada te'lîf; araz ya da cisimlerin bir mekanda birleşimini ifade eden bir terimdir. bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 358; Kadî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, IX, 138; Nesefî, *Tebseratü'l-edille*, II, 547.

¹² Kelâm tabiat felsefesinde kevn; hareket, sükûn, içtima' (toplanma) ve iftirâk (ayrılma) gibi cevherde varolan çeşitli oluş keyfiyetlerini ifade eden bir terimdir. bk. İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 262; Cüveynî, *eş-Şâmîl*, s. 451-486; Bâkîllânî, *et-Temhîd*, s. 40.

¹³ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, IX, 14.

¹⁴ a.g.e., VIII, 269.

¹⁵ a.m.f., *el-Muhîr bi't-teklîf*, (nşr. Ömer Azmi) Kahire ty. s. 411.

gibi bu türden fiilleri yapmaya kâdirdir.¹⁶ Mübâşir fiil tevlîde sebep olması nede- niyle müvellid, sebep ve fâil olarak da isimlendirilir.¹⁷ Mütevellid fiil ise genel olarak fâilin bir vâsita (sebeup) ile meydana getirdiği bir ya da birden çok fiile denir. İrade sahibi bir kişi tarafından atılan ve bir başkasının ölümüne sebebiyet veren taş örneğinde; taşın atılması vâsitasız/mübâşir fiil; ortaya çıkan ölüm ise vâsitaya bağılı olarak gerçekleşen bir fiildir. Bu durumda fâil ile ölüm olayı arasında taşın sebep olduğu ilişki tevlîd ya da tevellüd, bu fiilden meydana gelen sonuç ise mütevellid olmaktadır. Kelâm istilâhında fiilin bir sebep ile tevlîd ettiği tüm sonuçlara “mütevellidât” adı verilir.

Kādî Abdülcebbar (v. 415/1025) fiilleri tevellüd esasına göre; ses, acı ve te'lîf (birleşme) gibi tevellüd yoluyla meydana gelenler; itimâd, kevn (oluş) ve ilim gibi hem doğrudan hem de tevellüdle meydana gelenler ve irâde, nefret, zan, düşün- me ve inanç gibi sadece doğrudan gerçekleşenler olmak üzere üç grupta toplama- mıştır.¹⁸ Mütevellidâtı fiilin meydana geldiği yere göre kudret mahallinde ve kudret mahalli dışında gerçekleşenler olarak ikiye ayıran Kādî, ilkinde nazar-elim, diğetine hareket-itimâd ilişkisini örnek gösterir.¹⁹

Mu'tezile'de tevlîd teorisini ilâhî fiillere uygulayanlar da olmuştur. Bu kişiler Allah'ın “Ol” emriyle doğrudan yarattığı gibi, sebepler aracılığıyla da yaratabile- ceğini iddiâ etmişler, bitkilerin tohumlanması hadisesinde rüzgârın aracılığını bu duruma örnek göstermişlerdir.²⁰ Bu düşünce Kādî Abdülcebbar tarafından hâlık ve mahlûk arasında bir eşitlik doğuracağı gerekçesiyle reddedilmiştir.²¹

Kişinin kudret mahallinde kendi kasıt ve irâdesiyle gerçekleştirdiği fiillerin fâiline nispeti konusunda ittifak eden Mu'tezile, tevellüdün tanımı, fâili, hangi fiilleri kapsadığı vb. konularda farklı görüşler ortaya koymuştur. Bunlardan mütevellidin fâili konusunda ortaya atılanları başlıca beş grupta ele almak müm- kündür.²²

¹⁶ a.mlf., *el-Muğnî*, IX, 37.

¹⁷ Eş'arî, *Makâlât*, s. 414.

¹⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 80; a.mlf., *el-Muhît*, s. 391-392.

¹⁹ a.g.e., s. 352, 392.

²⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 414.

²¹ Kādî Abdülcebbar bu görüşün Ali el-Cübbârî'ye ait olduğunu söyler. bk. *el-Muhît*, s. 396; a.mlf., *el-Muğnî*, IX, 99. Tevlîd-i ilâhî konusunda ayrıca bk. Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât* (thk. İbrahim Ensârî), yy, 1413/1992, s. 105. İbn Hazm bu konuda Mu'tezile'yi destekler mahiyette, cansız varlıklardan tevellüd yoluyla fiil meydana geldiğine dair Kur'ân'da geçen ateşin yüzleri yalaması (el-Mü'minûn 23/104), cehennemde suyun yüzleri haşlaması (el-Kehf 18/29; el-Hac 22/5; Fussilet 41/39) gibi hâdiseleri örnek verdikten sonra, bu fiillerin zuhûr yönüyle kendisinden zuhûr ettikleri varlığa, yaratma yönüyle de Allah'a ait olduğunu söylemiştir. bk. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-müel ve'l-ehwâ ve'n-nihal* (nşr. M. İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre), Riyad-Cidde, 1402/1982, V, 59-60.

²² Eş'arî, *Makâlât*, s. 400-409.

2. Mu'tezile'de Mütevellidin Fâili

a. Mütevellidin Fâili İnsandır

Bişr b. el-Mu'temir, Hafs el-Ferd, Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/916) ve Hâşim el-Cübbâî (v. 321-933) ile Kâdî Abdülcebbâr'ın da içinde bulunduğu Mu'tezile çoğunluğuna göre mütevellidât, bu fiillere sebebiyet veren fâilin fiilidir.

Mütevellidâtı kapsamlı bir şekilde ele alan Bişr, darbeden sonra oluşan acı, yenilen gıdaların ağızda bıraktığı lezzet, bir yöne doğru atılan taşın havada hareketi ve görme (idrâk) fiilleri ile,²³ renk, tat, koku, işitme ve tüm duyu organlarına ait fiillerin, bunun yanında sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi fiziksel olayların tevellüd yoluyla meydana gelebileceğini kabul etmiştir.²⁴ Bişr, mütevellid fiillerin tabii alanda meydana geliş keyfiyeti hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır ancak onun tevellüd yorumuyla insanın sorumluluk alanını genişlettiği söylenebilir.²⁵ Bişr genel anlayıştan farklı olarak fâilin tevlîd yoluyla kendi üzerinde fiil meydana getirebileceğini de kabul etmiştir.²⁶

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf mütevellid fiilin fâiline izafetini ve bundan doğan sorumluluğu "fiilin keyfiyetini bilme" şartına bağlamış, kişinin keyfiyetini bilmediği; lezzet, renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, vb. fiillerin Allah'a ait olduğunu belirtmiştir.²⁷ Ebü'l-Hüzeyl, hayat vasfına sahip bir kişiden öldükten ya da âciz duruma geldikten sonra tevellüd yoluyla fiil meydana gelebileceğini de kabul etmiştir. Oku atan kişi öldükten sonra, bu ok giderek birini yaralar ya da öldürürse, sonuçta oluşan acının ya da ölümün sebebi ölmeden önce oku atan kişi olmaktadır. Çünkü bu hâdisede ölüm, oku atan kişinin başlattığı sebepler aracılığıyla meydana gelmiştir ve kişi bu durumdan dolayı hayattaymış gibi sorumludur.²⁸ İnsan sorumluluğu açısından önemli bir meseleyi çözmeyi amaçlayan bu düşünce muhâlifleri tarafından ölü ya da âciz durumda bulunan bir kişiye fiil atfetmek şeklinde algılanmıştır.²⁹ Ebu'l-Hüzeyl'in bu konuda yanlış anlaşıldığını söyleyen Hayyât, (v. 300/913) canlılardan öldükten sonra fiil meydana gelebileceğini ve bu fiillerin bir başkasına nispet edilemeyeceğini çeşitli örneklerle ispat-

²³ a.g.e., s. 401-402.

²⁴ Bağdâdî, *Usûlîd-dîn*, İstanbul 1928, s. 138; İsfereyînî, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzî'l-fırkati'n-nâciyeti anî'l-fırakî'l-hâlikîn* (thk. Kemal Yusuf Hût), Beyrut 1403/1983, s. 74-75; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, IX, 12; Nesefî, *Tebşîratü'l-edille* (nşr. Claude Selâme), Dimaşk 1994, II, 630, 680.

²⁵ İsfereyînî, *et-Tabşîr*, s. 75.

²⁶ Eş'arî, *Makâlât*, s. 402.

²⁷ a.g.e., s. 402; İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *el-Münnye ve'l-Emel* (thk. İsmâuddîn b. Muhammed Ali), İskenderiye 1985, s. 156.

²⁸ Eş'arî, *Makâlât*, s. 402; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, IX, 12.

²⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 77-78; Hayyât, *el-İntisâr*, s. 60-61.

lamaktadır.³⁰ Ebu'l-Hüzeyl'in atomcu düşünceyi ve indeterminist bir tabiat anlayışını savunması³¹ onun tevellüd anlayışı açısından bir çelişki olarak düşünülebilir. Aslında aynı sıkıntı verici durumu tüm Mu'tezile'ye teşmil etmek mümkündür. Bu konuya ilerleyen bölümde cevap aranmaya çalışılacaktır.

Hafs el-Ferd'e göre fâilde irâde sıfatının bulunması onun sorumluluğunun ön şartıdır. Kişinin tevlîd yoluyla meydana gelen fiilde fâil olarak nitelenmesi, henüz başlangıç aşamasında bu fiilden vazgeçme imkânına sahip bulunmasına bağlıdır.³²

Ebû Ali ve Ebû Hâşim el-Cübbât'ye göre, hareket, itimâd (eğilim), te'lîf (birleşme), elem, ses vs. insanın güç yetirdiği fiiller ile kalbin fiilleri olarak nitelenen; fikir, irâde, i'tikâd, pişmanlık ve bunların zıtları bir sebep aracılığıyla değil ancak doğrudan meydana gelen fiillerdir.³³ Bunların dışında kalan ve tevellüd yoluyla meydana gelen fiillerde sebep ve müsebbep aynı kudretten meydana gelebilir.³⁴ Ebû Hâşim, Ebû Ali'den farklı olarak bazı fiillerin birden çok sebepten tevlîdini mümkün görmüştür.³⁵

İnsanın sebebiyet verdiği her fiilin ona ait olduğunu söyleyen³⁶ Kâdî Abdülcebâr, mütevellid fiilin sorumluluk açısından fâiliyle irtibatını kişinin seçme özgürlüğüne (ihtiyâr) bağlamaktadır.³⁷ Kişinin bu niteliğe sahip bulunmadığı fiiller ise onun fiili (makdûr) değildir. Bu durum yırtıcı hayvan gördüğünde duramayıp sığınmak arayan kişiye benzer. Kişinin bu fiili kendi ihtiyârıyla yapmadığı açıkça bilinir.³⁸ Sebep aracılığıyla meydana gelen fiil her ne kadar meydana geliş keyfiyeti açısından mübâşir fiilden farklı olsa da bu durum her ikisinin ortak bir kudretten meydana gelmesine engel olmaz.³⁹

³⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 403; Hayyât, *el-İntisâr*, s. 60-61.

³¹ Ebu'l-Hüzeyl'e göre Allah'ın ağır bir taşı uzun bir süre havada durdurması, ateş ve pamuğu yanma fiili meydana gelmeksizin yanyana bulundurulması mümkündür. bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 312-313.

³² a.g.e., s. 407-408; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 111.

³³ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, IX, 13.

³⁴ a.g.e., IX, 14.

³⁵ Okun hedefe isabet etmesi, oku atan kişinin okta meydana getirdiği ve her biri diğerinin sebebi olan hareketler sonucu oluşur. Birbirini takip eden yüzlerce hareketin bulunduğu bu süreçte yüzüncü sebep/hareket okun hedefe isabetinin asıl sebebidir. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 112.

³⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muhît*, s. 400.

³⁷ a.mlf., *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire 1988, s. 388, a.mlf., *el-Muğnî*, IX, 37-38, 75.

³⁸ a.g.e., VIII, 59-62.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr bu duruma yokuş aşağı bırakılan ve birine çarparak onda acı tevlîd eden taşı örnek gösterir. Bu olaya sebebiyet verenin taşı yuvarlayan kişi olduğu inkâr edilemez. Taşın yuvarlanma sırasında ağırlığını ve hızını artırması bu gerçeği değiştirmez. Bunun gibi insanlar, bina yapmak, yazı yazmak, cisimleri taşımak vb. tevellüd yoluyla meydana gelen fiillerin bir fâil olduğunu bilirler. bk. *el-Muğnî*, IX, 38, 42.

Kâdî'ye göre mütevellid fiil mübâşir fiilde olduğu gibi meydana gelmek için fiilden en az bir vakit önce gelen kudret sahibi bir fâile ihtiyaç duyar. Kişi bu durumda fiilinin meydana geliş keyfiyetini bileceği için sorumludur. Çünkü fiilinin doğuracağı muhtemel sonuçları bilen kişi bu durumlardan sakınabilir.⁴⁰ Kişi fiilinin sonuçlarını (mütevellidât) önceden öngörse bile fiil vâkî olmadan cezaya müstehak olmaz. Sebebin bulunup müsebbebin bulunmadığı durumlarda kişi ceza görmez.⁴¹ Çünkü herhangi bir nedenle tevellüdün meydana gelmesine engel bir durum meydana gelebilir.⁴²

Câhiz'e (v. 255/869) göre de mütevellidât türünden fiillerin fâili insandır. Ancak bu fiiller irâde ile değil tab'an, zorunlu olarak meydana gelir.⁴³ Bu fiillerden doğan sorumluluk ise kişinin irâdesine bağlıdır. Kişi irâdesini fiil meydana getirme istikametinde kullandığında meydana gelen ikincil fiiller tabiatın fiilinde olduğu gibi meydana gelir. Fâilin irâde vasfını zedeleyen bu anlayış Mu'tezile içinde ve dışında çeşitli eleştirilere konu olmuştur.⁴⁴

b. Mütevellidin Fâili Allah'tır

Nazzâm'a (v. 231-845) göre âlemde hareket dışında fiil yoktur ve insan bu fiili ancak kendi üzerinde yapabilir. İnsanın kudret mahallinde meydana gelen; namaz, oruç, irâde, kerâhet, cehalet, ilim, yalan, doğruluk, susma, konuşma vb. fiiller de bir tür harekettir.⁴⁵ Kudret mahallini aşan; renk, tat, koku, ses, sıcak, soğuk, ve elem gibi fiiller ise latîf cisimlerdir.⁴⁶ Bu fiiller, eşyayı yaratmasının bir gereği olarak (îcâbü'l-hilka) Allah'a aittir. Atılan taşın herhangi bir yöne doğru hareket etmesi taşın hilkatı gereği yaptığı bir fiildir. Bu, Allah taşta atıldığı yöne doğru gitmesi için bir tabiat yarattı anlamına gelir.⁴⁷

Sâlih Kubbe, Burğûs (v. 239/854) ve Kalânîsi de, atılan taşın gitmesi, ateşle temas eden odunun yanması gibi mütevellid fiillerin Allah tarafından eşyada yaratılan tabiatın gereği olarak meydana geldiği düşüncesindedirler.⁴⁸

⁴⁰ a.g.e., IX, 67-68.

⁴¹ a.g.e., IX, 70-71.

⁴² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-hamse*, s. 388.

⁴³ a.mlf., *el-Muğni*, IX, 11; a.mlf., *el-Muhît*, s. 380.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel*, I, 67; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît*, s. 380.

⁴⁵ Eş'arî, *Makâlât*, s. 403.

⁴⁶ a.g.e., s. 404; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, IX, 11. Nazzâm'ın tevellüd görüşü hakkında ayrıca bk. Ebû Rîde, *Min Şüyûhi'l-Mu'tezile İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm ve Ârâühü'l-Kelâmîyye'l-felsefi*, Kahire 1989, s. 109-112.

⁴⁷ Eş'arî, *Makâlât*, s. 404; Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 139; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 388; Neseî, *Tebssatü'l-edille*, II, 680. Şehristânî, *el-Milel*, I, 55.

⁴⁸ Eş'arî, *Makâlât*, s. 406-407; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, IX, 12.

c. Mütevellidin Fâili Cisimdir

Muammer'e (v. 215/830) göre; hareket, sükûn, renk, tat, koku, sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi mütevellidât türünden fiiller, tabiatı gereği cismin fiilidir.⁴⁹ Allah'ın araz türünden olan bu fiiller üzerinde kudreti yoktur. Araz olmayan diriltme, öldürme ve renk verme fiilleri ise Allah'a aittir.⁵⁰ İşitme, duyma ve görme gibi duyu organlarıyla meydana gelen fiiller ise, işiten, duyan ve gören kişinin fiilleridir.⁵¹ Oturma, kalkma, hareket etme ve durma gibi insan irâdesine dayanan teklîf fiiller ise mübâşeret ya da tevlîd yoluyla oluşmaz.⁵² Muammer'e göre var olmak için bir başka fiili takip eden fiile mecâzen "tevellüd etti" denir. Gerçekte, atılan okun havada seyretmesi ve hedefine ulaşarak bir kimseyi yaralaması oka ait bir fiildir.⁵³

d. Mütevellidin Fâili Yoktur

İnsanın irâde dışında fiilinin olmadığını söyleyen Sümâme b. Eşres (v. 213/828) bunun dışındaki tüm fiillerin mecâzen ona nispet edildiğini, gerçekte bu fiillerin fâillerinin olmadığını belirtir.⁵⁴ Ona göre insanı mütevellid fiillerin gerçek fâili olarak görmek ölüye fiil isnâd etmek kadar anlamsızdır. Fiilin kötü bir fiile sebebiyet vermesi ihtimalinden dolayı Allah'a izâfeti de doğru değildir.⁵⁵ Bu nedenle mütevellid fiillerin "fâili olmayan fiiller" olduğunu söylemek daha doğrudur. Onun mütevellid fiillerin fâili olarak Allah'ı işaret ettiğine hatta bu fiilleri cismin tabiatına verdiğini belirten rivayetler de vardır.⁵⁶

Sümâme'nin tevellüd konusunda insan irâdesini yok sayan bu tavrı onun en çok eleştirilen görüşlerdendir. Aslında Sümâme'den gelen çelişkili rivayetlerden hareketle bu konuda isabetli karar vermek oldukça zordur. Ancak ondan nakledilen ifadeler dikkatle okunduğunda onun "muhdisi yoktur" ifadesini aslında "gerçek anlamda muhdisi yoktur" şeklinde yorumlamak mümkündür. Sümâme mütevellid fiilleri, insanın ihtiyar alanı dışında gerçekleşen bir vâkıa olarak görmüş, meydana geliş şekli açısından aradaki farkı belirtmek adına ilk fiillerde insanın muhdis olduğunu ikincilerde ise gerçek anlamda muhdis olmadığını belirtmiştir. Sümâme'nin görüşüne yer veren Bağdâdî ve Şehristânî, yukarıdaki

⁴⁹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 405; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 388.

⁵⁰ Eş'arî, *Makâlât*, s. 405.

⁵¹ a.g.e., s. 405.

⁵² Şehristânî, *el-Milel*, I, 67; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 11.

⁵³ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 112.

⁵⁴ Eş'arî, *Makâlât*, s. 407; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 388; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, II, 681. Kâdî Abdülcebbar bir yerde onun mütevellid fiilin Allah'a ait olduğunu söylediğini nakleder. bk. *el-Muğnî*, IX, 11.

⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel*, I, 71; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 103.

⁵⁶ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 11.

cümlede geçen “Mecâz olarak insana nispet edilir” ibaresine değinmemişler,⁵⁷ sonraki nakillerde de bu husus dikkate alınmamıştır. Sümâme'nin insan sorumluluğuna önem veren ve aklı ön planda tutan bir Mu'tezile âlimi olarak mütevellidâtın fâilinin olmadığını iddiâ etmesi makul değildir. Burada doğru olan Câhiz'de olduğu gibi Sümâme'nin de insanın irâdesi dışında gerçekleşen fiillerle irâdesiyle gerçekleşenleri sorumluluk açısından birbirinden ayırdığını söylemektir.

e. Mütevellidin Fâili Hem Allah Hem de İnsandır

Durâr b. Amr (v. 200/815) tarafından savunulan bu görüşte darbe sonucunda acının oluşması ve atılan taşın gitmesi gibi mütevellid fiillerin halk cihetiyle Allah'a, kesb cihetiyle de insana ait olduğu ifade edilir.⁵⁸

3. Ehl-i Sünnetin Tevlîd Eleştirisi

Ehl-i sünnet kelâmcıları tevlîd teorisini cansız varlıklara fiil yapma kudreti verdiği ve âlemin işleyişinde sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin varlığını kabul eder görüldüğü için reddetmişlerdir.

Ehl-i sünnetin sebeplilik anlayışı âlemde -insan fiilleri dahil- tevlîd eden bir sebep ya da zorunlu kılan (mûcib) bir tabiat düşüncesine yer vermez. Âlemde meydana gelen her olayı ve her canlıya ait fiili yaratan mutlak kudret Allah'tır. Allah arazları doğrudan ve sürekli olarak yaratarak (halk-ı müstemir) yeryüzündeki hayatın devamlılığını sağlamaktadır. Bu nedenle renk, tat, koku, işitme ve görme gibi arazların yaratılmasını Allah dışında bir varlığa vermek şirke düşmek anlamına gelir.⁵⁹

Ehl-i sünnete göre insan fiillerinde sebep fâilin zâtı, müsebbep ise ondan meydana gelen fiil olarak düşünüldüğünde her ikisi arasında zorunlu bir ilişkinin varlığı söz konusu olamaz. İnsan irâdesi arazdır ve arazın bir başka arazi doğurması (tevlîd) mümkün değildir. Allah bu tür bir ilişkide sebebin vücûdu ile müsebbebin tahakkuku arasına girebilir. İnsan, irâdesini ok atma yönünde kullanabilir ancak Allah istemediği için ok gitmeyebilir ya da ok yaydan çıksa bile Allah onu yarı yolda durdurabilir. Hatta ok hedefe isabet etse dahi Allah okun isabet ettiği kişide ölüm fiilini yaratmayabilir.⁶⁰ Tüm bunlar cevâz alanına ait

⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel*, I, 71; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 103; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, s. 132.

⁵⁸ Eş'arî, *Makâlât*, s. 407-408; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, s. 111.

⁵⁹ İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan, *Mücerredü makâlâti's-seyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, (thk. Mc Carthy, Richard), Beyrut 1986, s. 131-132; Neseî, *Tebisrâiü'l-edille*, II, 630.

⁶⁰ Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, s. 138; Sübkî, *es-Seyfü'l-meşhûr fı Akâdeti Ebî Mansur* (thk. Saim Yeprem), İstanbul 2000, s. 89-90; Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil* (thk. İmâdü'd-dîn Ahmed Haydar), Beyrut 1987/1403, s. 339-341; Bağdâdî *el-Fark*, s. 127; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 207; Gazzâlî, *el-İktisâd fil-'itikâd* (nşr. Agah Çubukçu-Hüseyn Atay), Ankara 1962, s. 96-99.

konulardır ve aralarında zorunluluk esasına dayanan bir ilişki yoktur. Mu'tezile'nin insan fiillerinde tevli'd adını verdiği ilişki Allah'ın kulun sebebe tevessülünün hemen ardından kanununu (âdet) yaratmasından ibarettir. Kişi kendi irâdesiyle sebebe başvurunca sonuç her ne kadar onun fiiliyle meydana gelmese de ona nispet edilmiş olur, böylece kişi fiilinden dolayı sorumlu tutulur.⁶¹ Taşın atılması, ateşin yakması, gözün görmesi türünden birbirini takip eden olaylar arasındaki süreklilik, Allah'ın bu olayları birbiri ardına yaratmasından (halk-ı cedî't) dolaydır. Bununla birlikte O, âdetini dilediği zaman kesintiye uğratabilir ya da ortadan kaldırabilir. İnsanın kudret mahalli dışında gerçekleşen bir olayın fâili olduğunu söylemek doğru değildir.⁶² İnsanın fiili üzerinde irâdesini o fiile yöneltmek dışında bir etkisi yoktur ve onu sorumlu kılacak olan davranışı da budur. Bu noktada ciddi bir açmaza düşen Eş'arîler, "Allah'tan başka fâil yoktur" prensibi ile insanın fiillerinden sorumlu olduğu ilkesini uzlaştırmak için kesb teorisini benimsemişler, ancak bu kavramı mâkul bir tarzda, açık bir şekilde izah edememişlerdir.

Ehl-i sünnete göre tevli'di savunmak tabiatın fiilini savunmakla aynı anlama gelir.⁶³ Her ikisinde de hayat vasfına sahip olmayan canlılardan muhkem bir fiilin meydana gelmesi mümkün görülmektedir. Hatta Mu'tezile bu konuda tabiatçılardan (ashâb-ı tabâi'/tabâiyyûn)⁶⁴ da ileri gitmiştir.⁶⁵ Nazzâm'da olduğu gibi mütevellidâtın "hilkati icbâbi" Allah'ın fiili olduğunu söylemek ise Allah'a zorunluluk (vücûb) isnâd edeceği için kabul edilmemiştir. Çünkü bunu kabul ettiğimizde, kulun bir sebep aracılığıyla fiile yöneldiği her durumda Allah'ın o fiili yaratması zorunlu hale gelecektir.⁶⁶ Hikmet ve kudret sahibi bir varlığın yaratmak için herhangi bir sebep ya da gerekçeye ihtiyacı yoktur.⁶⁷ Tavlîd konusunda tabiat kavramına yer veren kişilerin Mu'tezile içinde de eleştirildiğini burada belirtmek gerekir.⁶⁸

⁶¹ Cüveynî, *Kütübü'l-İrşâd* (thk. Esad Temîmî) Beyrut 1985/1405, s. 207; Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûlü'd-dîn* (trc. Bekir Topaloğlu) İstanbul 1991, s. 140.

⁶² Bâkîllânî, *et-Tevhîd*, s. 236-237; s. 339-341.

⁶³ Ashâbu't-tabâi' ya da tabâiyyûn terimi bu dönemde tabîi felsefe anlayışını savunan kişiler hakkında kullanılan oldukça geniş bir terimdir. Kelâm literatüründe bu isim altında çoğunlukla, Dehriyye, Seneviyye ve Ashâb-ı heyûlâ gibi akımların fikirlerine yer verilmiştir. bk. Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Kütübü't-Tevhîd* (thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ankara 2003, s. 180-183.

⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel*, I, 64.

⁶⁵ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 275, 282-283.

⁶⁶ Neseî, *Tebssatü'l-edille*, II, 681; Ebû Ali el-Cübbâf bu görüşünden dolayı Nazzâm'ı tekfir ettiğini söylemektedir. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 80; *Usûlü'd-dîn*, s. 139.

⁶⁷ İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 275-276.

⁶⁸ Kâdî Abdülcebbar'a göre Mu'tezile'den hâdisâtı tabiatlarla açıklayanların hiç de mâkul olmayan bir sonuca gitmişlerdir. Ona göre yaratıcıyı kabul etmeyen tabiatçıların buna inanmaları mümkündür, çünkü onların varlıkları Fâil-i muhtâr konumunda düşülmeleri zorunludur. Ancak bu

Mezhep taassubu Eş'arîleri tevlîd teorisi ile dönemin inkârcı anlayışlarında görülen tabiat fikri arasındaki önemli farkları gözardı etmelerini sağlamıştır. Mu'tezile'de tabiat otonom bir karakterde değildir. Nazzâm ve Muammer gibi mütevellidi cismin tabiatına isnad edenler cisimlerde bulunan bu vasfın/kudretin yaratılmışlık yönüne işaret etmişlerdir. Ayrıca Mu'tezile'de tab'an meydana gelen bir fiil, bir müsebbibin o tabiatın meydana gelmesini tevlîd ettirmesiyle gerçekleşir. Allah tarafından yaratılan tabiat aracıdır, bağımsız bir fâil değildir.⁶⁹ Dehriyye ve Seneviyye'de ise tabiat, âlemdeki değişimlerin asıl kaynağı olan ezeli ilke olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan inkârcı akımların ezeli tabiat anlayışıyla Mu'tezile'nin tabiata verdiği anlam ve rol arasında ciddi farklar vardır. Eş'arîlerin dönemin inkârcı tabiat anlayışlarına yönelttikleri eleştiriden Mu'tezile kelâmcılarınca da nasibini aldığını söyleyebiliriz.

Kelâm'da özellikle Eş'arîler'in tabiat kavramına yönelttikleri bu menfî tavır onun Fâil-i muhtâr karşısında fiilini zorunlu olarak meydana getiren şuursuz varlığı ifade ettiğinin düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu varlık (fâil-i matbû' ya da tabiat) ile onun fiili arasında illet-ma'lûl münâsebetinde olduğu gibi zorunlu (icâb) bir ilişkinin var olduğu düşünülmüştür. Eş'arîler açısından tabiî varlıkları illet olarak tanımlamak ilâhî irâdenin alanını daraltan ve illet-ma'lûl birlikteliğinden dolayı determinizme yol açan bir durumdur.⁷⁰ Ayrıca bu durum Eş'arî âlem anlayışının önemli unsurlarından olan sürekli yaratma fikrini de zedeler görünmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin tevlîd teorisi tabiatçılıkla özdeşleştirilmiş, tevellüdü kabul etmek tabiî nedenselliği benimsemek, ilâhî irâde, halk ve kudret sıfatlarını sınırlamak olarak algılanmıştır.

Ehl-i sünnet Sümâme gibi mütevellidâtın fâilinin olmadığını iddiâ etmenin akıl ve mantıkla çelişen bir durum olduğunu da kaydetmektedir.⁷¹ Akıl açısından fâilsiz bir fiilin vukûu, yazanı olmayan bir yazının bulunması düşünülemez. Bunu kabul etmek âlemin yaratıcısının varlığına giden tüm delilleri ortadan kaldırmakta, insanı doğrudan yaratıcının inkârına götürmektedir.⁷² Sümâme'nin tevlîd düşüncesi Mu'tezile tarafından da eleştirilmiştir.⁷³

durumda Mu'tezile'den tabiatı kabul edenler mucizelerin mahallin tabiatı ile meydana geldiğini düşünecek, dolayısıyla peygamberliğe olan güvenleri ortadan kalkacaktır. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 389.

⁶⁹ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 23-24; Müfîd, *Evâilü'l-makâlât*, s. 101; Nisâbûrî *el-Mesâilü'l fi'l-hilâf*, s. 133.

⁷⁰ Gazzâlî filozofların tabiî sebeplerin zorunluluğu konusundaki görüşlerinin Mu'tezile'nin tevellüd konusundaki zikrettiklerinin aynı olduğunu belirtir. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (thk. Maurice Bouyges), Beyrut 1927, s. 377.

⁷¹ Neseî, *Tebseratü'l-edille*, I, 299-300; II, 683.

⁷² Bağdâdî, *el-Fark*, s. 103; a.mlf., *Usûlü'd-dîn*, s. 138; İsferyâinî, *et-Tebser*, s. 79-80; Neseî, *Tebseratü'l-edille*, I, 299-300.

⁷³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 389-390.

4. Tevlîd-Determinizm Mukayesesi

Mu'tezile mezhebi fâilin kudret alanında gerçekleşen fiillerde ona zorunluluk veren her tür yaklaşımdan kaçınmıştır. Onlar için insanın davranışlarında özgür olması sorumlu tutulmaları açısından son derece önemlidir. Bu nedenle Mu'tezile içinde insan fiilini tab' teorisiyle açıklayan Câhiz ile irâdenin murâdını gerektirdiğini söyleyen Kâ'bî, çeşitli ahlâkî açmazlara yol açan bu görüşlerinden dolayı eleştirilmiştir.⁷⁴

Şüphesiz tevlîd konusunda Mu'tezile'ye yöneltilen eleştiriler onun sebep-sonuç arasında determinizme yer veren fiilî bir süreç olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Tevlîd-determinizm mukayesesi, teoriye kaynaklık eden metinlerde fâilin seçtiği vasıta (sebeup) ile bunun sonucunda gerçekleşen fiil (mütevellid/müsebbep) arasındaki bağın dikkatli bir şekilde incelenmesiyle mümkündür. Anahtar vasıtasıyla herhangi bir kapıyı açma teşebbüsünde bulunan bir kişi düşünelim. Burada fâilin kapının açılmasına vâsita kıldığı el ve onun çevirdiği anahtar, kapının açılmasının sebebi olmaktadır. Kişi elini anahtarın dönmesi istikametinde hareket ettirdiğinde anahtar dönerek kapıyı açar. Bu olayda anahtarın dönmesi ile kapının açılması arasında ne tür bir ilişki vardır? Kişi anahtarı her çevirdiğinde kapının açılması zorunlu mudur? Yoksa bu zorunluluk belirli şartların gerçekleşmesine mi bağlıdır? Mu'tezile açısından bu soruların cevaplanması insanın kudret alanını aşan fiil ya da fiillerden dolayı sorumlu tutulabilmesi açısından önem arz etmektedir.

Konuyu çözüme kavuşturmak için öncelikle Mu'tezile'de mütevellid fiilin tanımını üzerinde durmak gerekir. Kendi döneminde bu konuda ortaya atılan tüm görüşlere yer veren Eş'arî (v. 324/936) isim belirtmeksizin mütevellid fiilin Mu'tezile tarafından "benden bir sebeple oluşan ve başkasında mahal olan fiil", "sebebini gerekli kıldığım ve benim tarafımdan terki mümkün olmayan fiil", "hem kendi üzerimde hem de bir başkasında yapabildiğim fiil", "darbe sonucunda oluşan acı gibi benim murâdımı takip eden üçüncü fiil" şeklinde tanımlandığını bildirir.⁷⁵ Eş'arî bu dönemde Bişr b. Mu'temir'in mütevellidi; "kişinin kendi üzerinde ya da bir başkasında bir sebep ile tevlîd ettiği fiil",⁷⁶ İskâfî (v. 240/854'nin ise, "kasıt ve irâde dışı meydana gelmeye hazır bulunan tüm fiiller" olarak tanımladığını kaydeder. İskâfî bu tanıma, "fiilin bir cüz'ünün dahi azim ve kasta ihtiyaç duymasının onu tevlîd kapsamından çıkaracağı" ibaresini eklemiştir.⁷⁷ Tevlîdi müstakil bir bölüm olarak ele alan ve bu alanda yapılan tüm tartış-

⁷⁴ a.mlf., *el-Muhît*, s. 380; a.mlf., *el-Muğnî*, IX, 11; a.mlf., *Şerh'l-Usûli'l-hamse*, s. 387-388; Nisâbü'rî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, s. 133.

⁷⁵ Eş'arî, *Makâlât*, s. 408.

⁷⁶ a.g.e., s. 402.

⁷⁷ a.g.e., s. 408-409.

malara yer veren Kâdî Abdülcebbâr mütevellidi bir yerde “fâilin kudret mahalli dışında yaptığı fiil⁷⁸ diğeri ise “var olmak için bir sebebe ihtiyaç duyan fiil”⁷⁹ olarak birbirini tamamlayan iki ayrı şekilde tanımlamıştır. Talebesi Nisabûrî (v. 400/1009) ise mütevellidin; “fâilin bir başka fiil sebebiyle yaptığı fiil” olduğunu söylemiştir.⁸⁰

Bu tanımları tevlîd teorisinde sebep-sonuç ilişkisi açısından iki şekilde değerlendirmek mümkündür.

Bunlardan ilkinde Mu'tezile, mütevellid fiil ile onun sebebi arasında zorunlu bir ilişkinin varlığını kabul eder görünmektedir. Fâilin mütevellid fiil üzerinde irâdesinin olmadığını belirten İskâfî, kişinin sebebin tevlîd edeceği sonuçtan kaçınmayacağını, fiilde cüz'î de olsa bir azim ve kasdın bulunmasının onu tevlîd kapsamından çıkaracağını ifade etmiştir. Bu, sebebe müracaat edildiği her şart ve durumda, sonucun zorunlu olarak meydana gelmesi anlamına gelir. Burada fâilin fiilin oluşum sürecinde aradaki vâsitayı/sebebi seçmek dışında bir irâdesi yoktur. İskâfî bu duruma yukarıda da değindiğimiz anahtarın kapıyı açması olayını örnek gösterir. Buna göre kişi anahtarı her çevirdiğinde kapının açılması zorunludur. Kişinin bu olayda anahtarı kapının açılmasına sebep kılmak dışında bir irâdesi bulunmamaktadır. Bu aşamadan sonra anahtarın dönerek kapıyı açması determinizm ilkesine göre gerçekleşir. Eş'ârî'nin naklettiği diğer tanımlarda geçen; “sebebini gerekli kıldığım ve benim tarafımdan terki mümkün olmayan fiil” ifadesini de bu şekilde okumak mümkündür. Mu'tezile içinde bu düşüncüyü destekleyen başka görüşlere de rastlanmaktadır. Bunlardan birinde Dirâr b. Amr tevlîd yoluyla meydana gelen fiilin, sebebin gerektirmesi (icâb) ya da tabiat yoluyla meydana gelen fiilde olduğu gibi zorunlu bir fiil olduğunu söylemektedir.⁸¹ Kâ'bî irâde-murâd ilişkisi çerçevesinde mütevellidin zorunlu bir fiil olduğunu açıkça belirtmektedir.⁸² Tüm bu ifadelerden hareketle çoğunluğunu Bağdat Mu'tezile'si kelâmcıların oluşturduğu bu grubun tevlîd konusunda fâilin seçtiği vasıta ile bu vasıtanın doğurduğu sonuç arasında determinist bir bağın varlığını kabul ettiğini söyleyebiliriz. Eş'ârî kendi döneminde Mu'tezile çoğunluğunun kanaatinin bu istikamette olduğunu bildirmektedir. Buna göre Mu'tezile mezhebi hicrî III. asırda “sebebin müsebbebini zorunlu kıldığına ve mütevellid fiillerin fâil tarafından terkinin câiz olmadığına” inanmaktadır.⁸³

Tevlîdde sebep-sonuç ilişkisini zorunlu gören Mu'tezile kelâmcıları, fâilin seç-

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, IX, 37.

⁷⁹ *a.g.e.*, IX, 79.

⁸⁰ Nisabûrî, *fi't-Tevhîd* (thk. Muhammed Ebû Rîde), Kahire 1969, s. 58.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, IX, 13.

⁸² Nisabûrî, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, s. 133; Şeyh Müfid, *Evâilü'l-Makâlât*, s. 103.

⁸³ Eş'ârî, *Makâlât*, s. 412-413.

tiği vâsıta ile ondan meydana gelen fiili illet-ma'lül birlikteliği esasına göre ele almışlardır. İlk dönemde illetler konusunda farklı görüşler ortaya koyan Mu'tezile, genel olarak tabiat alanında illetin ya ma'lülünden önce ya da ma'lülüyle birlikte bulunabileceğini kabul etmiştir. Mu'tezile'ye göre ma'lülüyle birlikte olan illet, illet-i ıztırâfiye, ma'lülünden önce olan illet ise illet-i ihtiyârîye karşılık gelmektedir.⁸⁴ Ma'lülü ile birlikte olan illet-i ıztırâfiye örnek olarak darbe sonucu oluşan acı ve atılan taşın gitmesi gösterilir. Bu durumda fiil tabiat kanunu gereğince gerçekleşir. Kişi kudretini taş atma istikametinde kullandığında illet-i ıztırâfi konumunda bulunan taş zorunlu olarak hareket eder ve yapısındaki bu özellik nedeniyle camı kırar. Bu olayda taş ve onun tevliid ettirdiği fiil arasında bir zaman aralığı yoktur. Çünkü tabii alanda illet, irâdesi olan bir varlık değildir ve tabiatının gereğini yapmaktan geri kalmaz. Böylece illet-i ıztırâfi ve tabiat kavramları fâiliyyet mertebesinde eşitlenmiş olur.

Tevliid teorisinde tabiat fikrine yer veren Muammer, Nazzâm ve Câhiz gibi Basra Mu'tezile'si kelâmcılarını da bu determinist gruba dahil edebiliriz. Çünkü Muammer ve Nazzâm mütevellidi cismin tabiatının fiili olarak görmekte Câhiz ise aynı konuda insan tabiatını işaret etmektedir. Her iki durumda tabiat ve onun fiili arasındaki zorunlu ilişki determinizme sebebiyet vermektedir. Çünkü bu dönem kelâm zihniyetinde tab'/tabiat, irâdesi olmayan ve fiilini zorunlu olarak gerçekleştiren varlığı temsil etmektedir.⁸⁵ Nazzâm bu tabiatın hilkatî icâbî fiilde bulunduğunu söyleyerek daha ılımlı davranmıştır. Ancak ilâhî kudretin arazlar üzerindeki taallukunu reddeden Muammer katı bir determinizm taraftarı olmakla, Câhiz ise mütevellid fiili fâilin tabiatından kaynaklandığını söyleyerek teklîf problemine yol açmakla itham edilmiştir.⁸⁶

Tevliidin bu determinist yorumunun ilk bakışta Mu'tezile'de insan özgürlüğü fikriyle çeliştiği düşünülebilir. Çünkü bu görüşün tabii bir sonucu olarak kişi irâdesi dışında zorunlu olarak gerçekleşen fiilinden dolayı nasıl sorumlu tutulacaktır. Oysaki determinist görüşün zorunluluk esasına göre izah ettiği ilişki insan irâdesinin fiile vasıta kıldığı sebep ile bunun sonucu arasındadır yani ikincil fiillerdedir. Kişinin doğrudan gerçekleştirdiği fiillerde ise herhangi bir zorunluluk yoktur. Burada ikincil fiil(ler) fâil tarafından başlatılan ilk fiilin uzantısı niteliğindedir. İnsanın kudret mahallini terkeden fiil aynı anda tabii bir fiil statüsüne geçmiş olur. Böylece teklîf fiiller ile tabii fiilleri birbirine bağlayan kelâmcılar ilkinin insan irâdesi ile gerçekleştiğini ikincisinin ise determinizm ilkesine göre

⁸⁴ a.g.e., s. 389-390.

⁸⁵ Kelâm'da ilk dönemde tabii fâil ya da tabii illet kavramlarının zaman aralığı olmaksızın sonucuyula birlikte bulunan illet anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. bk. Alousi, Husâm Muhîddîn, *The Problem of Creation in İslâmîc Thought*, Cambridge 1935, s. 226.

⁸⁶ Şehristânî, *el-Milel*, I, 67; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 161.

vukû bulduğunu kabul etmiş olurlar. Bu durumda ikincil fiiller hakkındaki hüküm ilk fiilleri yapan fâilin irâdesine tabi olmakta kişi bu duruma göre sorumlu tutulmaktadır. Çünkü tabiatı gereği meydana gelen meydana gelen fiil sonuçta insan tarafından başlatılan bir fiildir.⁸⁷ Fiilin ikinci aşamada zorunlu olarak meydana gelmesi fâiline mensûbiyetine ya da insanın ondan doğan sorumluluğuna zarar vermez.

Mu'tezile'nin Basra koluna göre ise tevlîd, fiilin sebep adı verilen vâsıtalarla meydana gelmesinden ibarettir. Kādî tarafından sistemleştirilen bu görüş, kendisinden önce Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ve Cübbâîlere kadar götürülebilir. Bu düşüncede fâilin özgür irâdesi ile seçtiği vâsita (sebep) ve ondan doğan fiil (mütevellid/müsebbep) arasında determinist bir bağ yoktur. Sebep fâilin zâtı olarak düşünüldüğünde müsebbebin bu sebepten zorunlu olarak ortaya çıktığına hükmedilemez. Sebep ve sonuç arasında zorunluluğun (îcâb) tahakkuku bazı şartların gerçekleşmesine bağlıdır.⁸⁸ Buna göre sebep mevcut, ortam (mahal) müsait (muhtemil) ve ikisi arasında müsebbebin oluşumuna engel olan bir durum (mânia) bulunmadığı taktirde sebep müsebbebini gerektirir. Doğrudan (mübâşir) fiillerde ise sebep ve müsebbep insan özgürlüğünün gereği olarak birbirinden ayrıdır. Engeller ortadan kalktığında mübâşir ve mütevellid fiil arasında sorumluluk açısından herhangi bir fark yoktur. Fâil sebebiyet verdiği bu fiilden dolayı doğrudan başlattığı fiillerde olduğu gibi sorumludur.⁸⁹

Kādî sebebin sonuç olmadan bulunmasını, bunun gibi sonucun sebepten gecikmeli olarak vukûunu da mümkün görür. Ancak sebep olmadan sebebe bağlı fiil ve etkinin ortaya çıkması mümkün değildir. Çünkü bu, mütevellid fiilin vâsitasız olarak meydana gelmesi anlamına gelir. Kādî Abdülcebâr bazı mütevellid fiillerin tevlid olunması için gereken özel şartlardan da bahseder. Buna göre te'lîfin (birleşme) şartı te'lîfe mahal olan mekanların birbirine yakın olması, acının şartı bir mahalde vukû bulması, itimâdın (eğilim) şartı ise başka bir itimâd aracılığıyla meydana gelmesidir. Kevnin (oluş) tevellüdü için ise herhangi özel bir şart yoktur. Hareket, sükûn, ictimâ ve iftirâk gibi cevhere ait kevnler şarta bağlı olmaksızın bir sebep aracılığıyla meydana gelebilir. Yine onun belirttiğine göre sebebin zorunlu kılması fâillere göre değişmez. Fâiller değişse de şartlar değişmediği için fiil zorunlu olarak meydana gelir.⁹⁰ Varlığı şartlara bağlı olarak zorunlu olarak gerçekleşen fiil (mûceb) mekânın onu yüklenbildiği (muhtemil) her durumda meydana gelir. Örneğin nazar (akıl yürütme/istidlâl) delile taalluk

⁸⁷ Eş'arî, *Makâlât*, s. 407; Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 388; a.mlf., *el-Muğni*, IX, 11. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 105.

⁸⁸ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğni*, IX, 161-162; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 388; Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, s. 140, 141, 145, 147.

⁸⁹ Kādî Abdülcebâr, *el-Muhît*, s. 381, 383.

⁹⁰ a.g.e., s. 395.

ettiği her durumda ilmi tevlîd eder.⁹¹ Aslında tevlîd açısından nazar-ilim münâsebeti oldukça tartışılan bir konudur. Akıl yürütme sonucu ilmin meydana gelmesi Eş'ariler'e göre âdetle Mu'tezile'ye göre ise tevellüdle olmaktadır.⁹²

Kādî Abdülcebbar tevellüdü açıklarken -diğer grubun aksine- sebep ve illet kavramları arasındaki lugavî farkı belirtmeye özen gösterir. Buna göre tevellüd konusunda sebebin bir şeyi ortaya çıkarması illetin ma'lûlü gerektirmesi gibi bir durum arzetmez. Bu alanda sebep, fâilin kudret alanında bulunan bir sonucun meydana gelmesini sağlayan bir vesiledir (occasion).⁹³ Sebebe bağlı olarak meydana gelen fiil (mütevellid) sonuçta o şeyi sebep/vâsita kılan fâilin fiilidir.⁹⁴ Aynı düşünceyi kendisinden önce savunan Ali el-Cübbâi sebebin fiil ve îcad etme kudretine sahip olmadığını dolayısıyla sebep-sonuç arasında zorunlu bir ilişkinin bulunmadığını belirtmektedir.⁹⁵

Tevlîd teorisini anlamak için bu dönemde âlimlerin sebep ve illet kavramlarını verdikleri anlamı bilmek gerekir. İlk dönem kelâm literatüründe bu iki kavram arasında belirgin bir fark gözetilmemektedir. Ancak anlamları açısından düşünüldüğünde sebep ve illet arasında önemli farklar vardır.⁹⁶ Sebep ve müsebbep birbirinden ayrı olarak düşünülebilirken illetin bulunduğu her yerde ma'lûlün bulunması zorunludur.⁹⁷ Kādî ve takipçileri tevlîd teorisinde hem fâili hem de fâilin seçtiği vasıtayı sebep olarak nitelemektedir. Bu noktada fâil/sebep,

⁹¹ a.m.f., *el-Muğnî*, IX, 161; a.m.f., *el-Muhît*, s. 352, 389, 392; Tûsî, Nasîruddîn, *Şerhü'l-İşârât ve't-tenbîhât li İbn Sînâ*, (thk. Süleyman Dünya), Kahire 1985, s. 60.

⁹² Mezheplerin nazar-ilim ilişkisi etrafındaki görüşlerine yer veren Râzî teorik olarak bu ilişkide zorunlu bir durumun varlığını kabul etmektedir. Çünkü âlemin değişken yapıda olduğunu ve her değişken yapıda olanın mümkün statüsünde bulunduğu bilen bir kişi, bu iki bilginin zihninde oluşumundan dolayı âlemin mümkün olduğunu zorunlu olarak bilir. Bu tür bir çıkarıma dayanan ilim zarûridir. Ancak ona göre ilim zâtı açınsından mümkündür ve Allah'ın kudreti olmadan meydana gelemez. Böylece o, ilmin Allah'ın fiilinden olması konusunda Eş'arilere, nazar sonucu zorunlu olarak meydana gelmesi hususunda ise Mu'tezile'ye muvâfık olmuştur. Tûsî, *Telhisü'l-Muhassal*, s. 60.

⁹³ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 161-162.

⁹⁴ a.g.e., IX, 20.

⁹⁵ Eş'arî, *Makâlât*, s. 412.

⁹⁶ Sebep lugatte; "ip, organ, kendisiyle bir amaç ya da nesneye ulaşmak için vesile edinilen şey" anlamlarına gelir. "Falancayı bir ihtiyaç hususunda birisi için kendime sebep kıldım", denildiğinde bu "ulak ve aracı kıldım" demektir. Buradan hareketle, bir şeye kendisiyle ulaşılan her şeye sebep denilmiştir. Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtü'l-fünûn* (thk. Ali Dahrûc), Lübnan 1996, II, 924; İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, ts., I, 458-459. İlet ise sözlükte; "hastalık, bahane, sebep, mebbe", iliştigi şeyin niteliğini veya durumunu değiştiren şey, mahalde yer kaplayan ve ihtiyârî olmaksızın mahallin durumunu değiştiren güç" olarak tanımlanır. Cürcânî, *Ta'rîfât*, Beyrut 1996, s. 201; İbnü'l-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 471; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1305, III, 1456.

⁹⁷ bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 49. Bu konuda geniş malumat için bk. Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akılyapısı*, (çev. Hasan Hacak, Burhan Köroğlu, Ekren Demirli), İstanbul 1999, s. 260-262.

fiile vâsita olan sebebi/müvellidi seçen irâde ve kudret sahibi varlıktır. Sebep kavramının fiilin oluşum süreci içinde iki ayrı yerde ve anlamda kullanılması teorinin ilk bakışta kavranmasını güçleştiren etkenlerin başında gelmektedir. Bir yerde kudret sahibi varlık fiilin meydana gelişinin “sebebi” iken diğerinde onun tarafından seçilen “sebep” fiilin vesilesi olmaktadır. Burada insan irâdesini sebep olarak nitelemek fâil ve fiili arasındaki özgürlüğü temellendirmeye yöneliktir. Mütevellid fiili zorunlu fiil statüsünde gören, çoğunluğunu Bağdat Mu'tezile'si kelâmcılarının oluşturduğu grubun ise tevlid sürecini illet-ma'lûl ilişkisi olarak yorumladıklarını söyleyebiliriz.

Kâdî'nin öncülüğündeki Basra ekolü kelâmcılarının tevlid konusundaki indeterminist tavrı onları vesileci metafiziğe yaklaşmaktadır. Kâdî, sebebin bulunduğu her yerde sonucun da olacağına hükmetmenin, sonradan olanın (hâdis) bir yaratıcıya duyduğu ihtiyacı geçersiz kılacağı için kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Bunun gibi ona göre sebebin varlığı sonucun varlığını gerektirseydi, sebep illetten farklı olmaz, sebebe bağlı olan sonuç (müsebbep) bu sebep vâsitasıyla ulaşılan bir durum olmaktan çıkar zorunlu bir sonuç haline gelirdi. Bu hüküm geçersiz olduğuna göre, sebebin belirli durumlarda sonucunu meydana getirdiği ortaya çıkmaktadır.⁹⁸ Aynı durum, fâil ile onun fiile vasita kıldığı sebep arasında da geçerlidir, bu ikisi arasında da zorunlu bir ilişki yoktur. Kâdî, irâde vasfını ortadan kaldırdığı gerekçesiyle fâili “mûcib” (zorunlu kılan, gerektiren) olarak nitelemekten de uzak durmuştur. Bunun gibi o, fâilin fiile vasita olarak seçtiği sebebi müvellid⁹⁹ olarak isimlendirmemiş ve sebebe kudret vermek anlamına geleceği için herhangi bir şey hakkında “bir sebeple hâdis oldu” ifadesini de kullanmamıştır. Ona göre tevlid konusunda fâil-fiil ilişkisinin en doğru ifadesi, “Kudret sahibi kişi bir sebep vasitasıyla fiilini meydana getirdi” şeklindedir. Bununla birlikte sebep aracılığıyla tevellüd eden fiili mütevellid olarak nitelemekte bir mahzur yoktur.¹⁰⁰

Bununla birlikte tevlid konusunda Basra Mu'tezilesi'nin tam anlamıyla Eş'arîler'de olduğu gibi sebepleri reddeden ve bütün varlıkları Allah'ın irâde ve kudretine tâbi kılan vesileci bir metafiziği savundukları düşünülmemelidir. Onlar açısından sebep irâdî fiiller ile bunların sonuçları arasındaki teklif bağımlı kuran önemli bir köprüdür. Bunun gibi onlar sebep-sonuç arasında şartlar oluştuğu taktirde sonucun zorunlu olarak meydana gelebileceğini de kabul etmişlerdir. Bu durum onları modern dönem okazyonalizminden de ayırmaktadır. Eş'arîler ise âlemde ve insan fiillerindeki sürekliliği araz kavramı etrafında izah etmektedirler.

⁹⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, IX, 162.

⁹⁹ Mu'tezile geneli müvellidi, mütevellid bir fiil doğuran sebep/fâil olarak tanımlamıştır. bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 414.

¹⁰⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhît*, s. 402.

Arazlar, ilâhî irâdenin âlem üzerindeki taallukunun birer vesîleleridir. Onlara göre insan irâdesi de hükûmî varlığı olan bir arazdır ve Allah'ın müdâhalesi (halk-ı cedit) olmaksızın sürekliliği yoktur. İnsan fiilleri hususunda Basralı kelâmcılar arazların fonksiyonunu sebeplere vermişler ve bu sebepleri Eş'arîlerde olduğu gibi dikey planda ilâhî irâdeye tâbî kılmak yerine yatay düzlemde fâil ile irtibatlı kılmışlardır. Böylece tabîî hükümleri ahlâkî hükümlere bağlayarak insan sorumluluğunu izaha çalışmışlardır. Ancak onlar da Eş'arîler'de olduğu gibi sebeplere gerçek anlamda tesir gücü vermekten uzak durmuşlar, tabîî alanda -mucize gibi- ilâhî irâdenin taallukunun vuku bulabileceğini kabul etmişlerdir.

Aslında bu meseledeki fikir ayrılığı doğrudan insan fiilleri konusunun ve buna bağlı olarak sorumluluk probleminin bir uzantısıdır. Bilindiği gibi Mu'tezile insana "fiillerinin yaratıcısı" ismini vermiş, fiillerin insan dışında fâili ve ihdâs edicisi olmadığını mezhebin temel doktrini haline getirmiştir. Bu, fiilin Allah'ın insanda yarattığı kudretle ortaya çıkması anlamına gelir. Eş'arîler, insanın fiili dahil tüm sonuçları doğrudan Allah'ın kudretine bağlarken Mu'tezile bu fiilleri Allah'ın insanda yaratmış olduğu ve onun fiillerinin kaynağı olan insan kudretine dayandırmıştır.

Mu'tezile'nin tevlîd teorisinde sebep-sonuç arasında belirli bir nisbeti kabul ederek âlem anlayışıyla çelişkiye düştüğü iddiâ edilebilirse de bu çıkarım doğru sayılamaz. Genel olarak âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu kabul eden Mu'tezile tabîî nesnelere arasındaki işleyişi âdet, itimâd, tabiat, kûmûn-zuhûr adı verilen bir dizi teoriyle açıklamaktadır. Mu'tezile'nin bu konudaki tavrı tek tip bir yapı göstermez. Tevlîd hususunda determinizmi kabul eden Mu'tezile kelâmcıları tabiatların varlığını kabul etmişler, sebebi fiilin vesîlesi olarak görenler ise âlem izahını âdet ve itimâd teorileri etrafında yapmışlardır. Ayrıca Mu'tezile insan fiillerini tabîî fiillerden ayırmış, insan özgürlüğüne yer açmak adına istitaat vb. arazların sürekliliğini (beka) kabul etmiştir.¹⁰¹ Bu durum aynı zamanda Mu'tezile atomculuğunu Eş'arî atomculuğundan ayıran bir husustur. Eş'arîler ilâhî irâdenin hâkimiyetini tüm varlık alanları üzerinde genellerken Mu'tezile O'nun iktidarını daraltma pahasına yaratılmış kudretin fiile tesirinin altını çizmiştir.

Sonuç

Mu'tezile'de insan fiilinin sorumluluk alanını tespitte çalışan tevlîd teorisi, fâil ile onun seçtiği vâsita (sebe) arasında herhangi bir zorunluluk ilişkisine (îcâb)

¹⁰¹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 229, 358; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, II, 547; Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf*, s. 177. Mu'tezile bu arazların hangi arazlar olduğunu ise belirtmez. Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 167, 447; İbn Meymûn, *Delâletü'l-hâirîn* I, 206. Arazları bâkî olan ve bâkî olmayan şekilde ikiye ayıran Ebu'l-Hüzeyle'e göre hareket ve irâde arazları bâkî değilken; renk, koku, tat, birleşme, hayat, ilim ve kudret gibi arazlar bâkî olabilir. Bağdâdî, *Usûlud-dîn*, s. 50-51.

yer vermez. Fâil, onu fiile sevkeden vâsıtayı seçmekte özgür, bunun tevlîd edeceği sonuçlardan dolayı da sorumludur. Ancak sonraki aşamada fiilin meydana geliş keyfiyeti hakkında Mu'tezile içinde görüş ayrılıkları vardır.

Bunların ilkinde, fâilin fiiline vâsita kıldığı sebep ile onun aracılığıyla meydana gelen fiil arasında zorunlu bir ilişki vardır. Buna göre atılan taşın gitmesi, akıl yürütme sonucu ilmin meydana gelmesi, darbeden elemin hâsıl olması ve bir el tarafından çevrilen anahtarın dönmesi gibi tevlîd yoluyla meydana gelen fiiller zorunlu olarak gerçekleşir. Bu fiiller, illet-ma'lûl birlikteliğinde olduğu gibi aralarında zaman aralığı olmaksızın vukû bulur. Burada mütevellid fiil, tabîi bir fiil hükmündedir ve determinizm ilkesine göre tevlîd olunur. Bağdat Mu'tezile'si kelâmcılarının öncülük ettiği bu düşünce âlemde tabiat kanunlarının varlığını da kabul eder görünmektedir. Kişi özgür irâdesiyle fiile sebebiyet veren vâsıtayı seçmekte, bu vasitanın tabiatı gereği tevlîd ettiği fiilden dolayı da sorumlu tutulmaktadır. Bu düşünce sebep ve illet kavramları arasında herhangi bir literal fark gözetmemektedir. Fâilin seçtiği sebep/illet fiilin oluşumuna vesile (occasion) olmaktan çok hükmü gerektiren ve sonuç doğuran bir özelliğe sahiptir. Eş'arî kelâmcılar tarafından tevlîd fikrine yöneltilen eleştiriler daha çok onun bu yorumuna, tevlîdin tabîi bir fiil olarak algılanmasına yöneliktir.

Kâdî Abdülcebbâr'ın öncülüğünü yaptığı Basra ekolü kelâmcılarına göre ise tevlîdde sebep-sonuç arasında bazı durumlar dışında zorunluluk doğuran bir ilişki yoktur. Sebep mevcut, mahal fiile müsâit ve engeller ortadan kalktığı taktirde sebep sonucunu zorunlu kılar. Dolaylı fiillerde sebebin fonksiyonunun altını çizen Kâdî ve takipçileri sebebi fiilin oluşumunun vesilesi olarak görmüşler böylece ortaya çıkan sonuçları fâile nispet etmişlerdir. Onların böyle bir vesileci görüşü savunmalarının temel sebebi, öncelikle Allah'ın her şeye kâdir olduğunu, ikinci olarak da mucizelerin imkan dahilinde bulunduğunu izah etmektir.

Tevlîdi delil getirerek Mu'tezile mezhebinin insan fiilleri alanında ya da tabiatta mutlak anlamda determinizmi kabul ettiğini söylemek doğru değildir. Her şeyden önce Mu'tezile'yi konu alan her tür genellemenin yanlış olma ihtimâli yüksektir. Özgür düşünme dinamiklerine sahip bu kişiler, her konuda olduğu gibi tevlîd konusunda da birbirlerinden oldukça farklı fikirler üretmişlerdir. Ayrıca Mu'tezile'nin ilk mensuplarının fikirleri hakkında yeterli bilgiye sahip bulunamayışımız konuyu bir bütünlük halinde değerlendirebilmemize engel olmaktadır. Muânzırlarının eserlerinde geçen bağlamından koparılmış eksik cümlelerden ya da eleştirel bir tarzda nakledilen bilgilerden hareketle genel bir kanaate ulaşmak güçtür. Felsefî bir ilke vâzietmekten çok tabîi bir fenomeni dinî görüşleri istikametinde izah etme uğraşında olan kişiler tabîi gözlem yoluyla insan fiillerinde kudret mahallini aşan bazı durumların varlığını tespit etmişler ve konuyu kendi sebeplilik ilkelerine göre çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Onlar için bu durumların

izahı sorumluluk açısından önemlidir. Mu'tezile ortaya koyduğu bu anlayışla ahlâk planında sebep-sonuç arasındaki ilişkiyi reddetmemiş insan irâdesini, özgürlüğünü ve onun sebep olduğu fiillerin varlığını kabul etmiştir. İnsanlar yaptıklarından dolayı sorumludurlar, fiillerini kendi özgür irâdeleriyle yaparlar ve mübâşeret yoluyla olduğu gibi tevlîd yoluyla gerçekleşen fiillerde de tüm sorumluluk insana aittir. Mu'tezile içinde tevellüd konusunda ortaya atılan determinist telakkiler evrensel determinizm, tabiî mekanizm ya da Aristocu illiyet düşüncesinden uzaktır. Bunun gibi Basra ekolü kelâmcılarının indeterminizmi de modern okasyonalizmin ya da Eş'arî kelâmcılarının vesilecilik anlayışının çerçevesine oturmamaktadır. Mu'tezile'nin tevlîd/tevellüd prensibi kendine has yapısıyla önceki teolojik ve felsefî izahları aşan ve konum olarak determinizm ve okasyonalizm arasında bulunan yeni bir terkip olarak düşünülebilir.

Mu'tezile'nin tevlîd gibi dönemi açısından özgün ve bir o kadar da netâmeli bir konuyu ele alması ve bu konuda birbirinden oldukça farklı görüşler ortaya koyması, teorinin açık bir dille izah edilememesi, muârizları tarafından anlaşıl-mamasına, hatta insan sorumluluğunu temellendirmek adına çıktıkları bu yolda küfre kadar giden ithamlara mâruz kalmalarına sebep olmuştur.